

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 12 | ISSUE - 8 | MAY - 2023

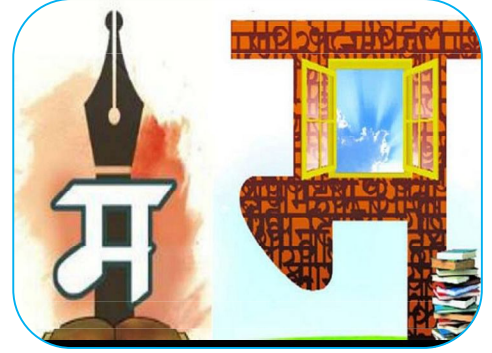
महाराष्ट्र राज्य वाङ्मय पुरस्कार प्राप्त मराठी कादंबरीतील स्त्रीजीवन

अनुराधा विजय जाधव

सहशिक्षिका, राष्ट्रमाता इंदिरा प्राथमिक शाळा, विडी घरकुल, सोलापूर.

सारांश

स्त्री हे भारतीय साहित्याचे केंद्रबिंदू राहिले आहे तिने आपल्या कवींना अशा प्रकारे प्रेरणा दिली आहे की, आदिकवी वाल्मिकीनीही आपल्या अमर महाकाव्याला 'सीतायाह चरितम्' हे दुसरे शीर्षक दिले आहे भारतीय भाषांमध्ये प्रकाशित झालेल्या सर्व सुरुवातीच्या कादंबऱ्यांसची नावे फक्त स्त्रियांच्या नावावर आहेत. मराठी आणि कन्नड या दोनच भारतीय भाषा आहेत जिथे कादंबरी म्हणून कादंबरी ओळखली जाते (बाणा भट्टाच्या संस्कृत कृती कादंबरीवरून नाव देण्यात आले आहे). खरे तर स्त्रीच्या नावावरून कादंबरीचे नाव ठेवण्याचा हा Tread मराठीतील पहिले कादंबरीकार बाबा पद्मनजी यांनी सुरू केला होता. त्यांची यमुना पर्यटन, जेव्हा तुम्ही प्रकाशनाच्या वर्षात जाता, म्हणजे १८५७ ही भारतीय साहित्यातील पहिली कादंबरी मानली जाते. आजही बहुतेक पुस्तके स्त्रियांच्या नावावर आहेत. काही प्रस्थापित लेखक त्यांचे Pen name म्हणून स्त्रीचे नाव ठेवण्यास प्राधान्य देतात. एखाद्या यशस्वी पुरुषाच्या मागे स्त्रीचा हात सापडतो, या म्हणीप्रमाणे, यशस्वी कल्पित लेखकांच्या मागे एखाद्या स्त्रीचे नाव शीर्षक म्हणून शोधून तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. मराठीही या नियमाला अपवाद नाही. काहीवेळा एखादे पुस्तक Best Seller बनते कारण त्याच्या शीर्षकात स्त्रीचे नाव असते किंवा पुस्तक एखाद्या महिलेने लिहिलेले असते.

प्रस्तावना

1818 मध्ये महाराष्ट्राला शतकाचा धक्का बसला. ईस्ट इंडिया कंपनीला महाराष्ट्राचा ताबा मिळविण्याचा मार्ग मोकळा करून पेशव्यांची सत्ता संपुष्टात आली. शेवटी ब्रिटीश राजवटीत त्याचा अंत झाला. ईस्ट इंडिया कंपनीचे शैक्षणिक धोरण त्यांच्या मिशनरी आवेशातून ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणे हे होते. यामुळे भारतीयांना एकापेक्षा एक प्रकारे मदत झाली. मिशनरी विशेषतः, भारतीय भाषा आणि विशेषतः मराठीची समृद्धता स्पष्टपणे समजून घेऊ शकतात. श्री जॉन विल्सन, जे.टी.च्या सुधारित आवृत्तीची प्रस्तावना लिहिताना. मोल्स वर्थ्स मराठी-इंग्रजी डिक्शनरी असे निरीक्षण करते: '(म्हणून) मराठी भाषेची महान समृद्धी आणि सामर्थ्य, जी अतिशयोक्तीशिवाय सामाजिक जीवनात किंवा साहित्य, विज्ञान किंवा धर्मातील कोणत्याही परिस्थितीला तोंड देण्यास सक्षम आहे. (p.p.xxix, बॉम्बे, 1857). या प्रकटीकरणाने राज्यकर्ते आणि मिशनरी दोघांनाही ही भाषा शिकण्यास भाग पाडले. ख्रिश्चन धार्मिक साहित्याचे मराठीत भाषांतर झाले. सेरामपूर (बंगाल) येथील विल्यम कॅरी यांनी १८०५ साली मराठीसाठी व्याकरणाचे पुस्तक लिहिले. मोल्सवर्थ जेम्स यांनी १८२६ साली कॅडी

बंधूच्या मदतीने मराठी-इंग्रजी शब्दकोश काढला. या शब्दकोशात ४०,००० शब्दांचा समावेश करण्यात आला. मुलींसाठी शाळा सुरू करण्यासाठी सर्व काही अनुकूल असल्याचे पाहून अमेरिकन मिशनरी सोसायटीने १८२४ साली मुंबईत हिंदू मुलींसाठी शाळा सुरू केली

महिलांना शिक्षण

विविध राजकीय, सामाजिक कारणांमुळे महिलांना शिक्षण दिले जात नव्हते. पालकांना वाटले की आपल्या मुली शिक्षण घेऊन पळून जातील आणि ख्रिश्चन मुलांशी लग्न करतील आणि ख्रिस्ती होतील. हे टाळण्यासाठी त्यांनी बालविवाहांना प्रोत्साहन दिले. बालमृत्यूचे प्रमाण खूप जास्त आहे आणि सरासरी आयुर्मान खूपच कमी असल्याने मुलींना बालपण येण्यापूर्वीच विधवात्व प्राप्त होत असे. त्यामुळे बालपण किंवा वैधव्य यापैकी एकाचा अर्थही न समजणाऱ्या निष्पाप मुलींचा छळ झाला.

विधवा मुलीचा शारीरिक व मानसिक छळ करण्यात आला; मुलीच्या सासरच्या लोकांनी एकटी सोडली, अगदी तिचे आई-वडील आणि घरातील वृद्ध महिलांनी. केवळ मराठीच नव्हे तर भारतातील पहिले कादंबरीकार बाबा पद्मनजी (१८३१-१९०६) यांनी तरुण विधवांच्या दुःखाची नोंद अशा प्रकारे केली आहे: कोणीही नातेवाईक तिला हात लावणार नाही. चेटकिणी तिचे २४x७ रक्षण करतील. त्यांचे कान व नाक टोचले जातील. सोन्याच्या किंवा चांदीच्या बांगड्या काढण्यासाठी ते हात जमिनीवर किंवा कडक पृष्ठभागावर ठेवून दगडाने तोडत. दुर्दैवी मुलीचे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न कोणीही केला नाही. पहिल्या पुण्यतिथीपर्यंत तिला एकदाच खावे लागते. ते तिला बळजबरीने उपवास करतील (बाबा पद्मनजींच्या 'यमुना पर्यटन' कादंबरीच्या परिशिष्टातून, पाचवी आवृत्ती, १९९४, स्नेहा वर्धन प्रकाशन, पूणे, पृष्ठ १०४-१०५, डॉ ए बी साई प्रसाद यांनी या ओळींचा इंग्रजी अनुवाद) एका नट शेलमध्ये महिलांना योग्य वागणूक दिली जात नाही. गुलवाडी व्यंकट राव यांच्या कन्नडमधील पहिल्या सामाजिक कादंबरी "इंदिरा बाई" मधील मुख्य पात्र इंदिराबाई एकदा म्हणते, एक तरुण विधवा झाल्यानंतर, दुर्दैवाने आमच्याकडे तरुण विधवेचे मुंडण करण्यासाठी महिला नाई नाहीत. त्या काळात तरुण विधवांना ब्लाउज घालण्याची परवानगी नव्हती.

स्त्रीवादी लेखन

स्त्रीवादी लेखन हे नेहमीच वादग्रस्त आणि कमी होत चालले आहे. तथापि, विभावरी शिरूरकर लिखित वीरले स्वप्न (द ड्रीम दॅट हॅज फेड) सारखी कामे, सामान्यतः पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या लेखनाकडे अत्यंत दक्षिण आशियाई, महिला-केंद्रित दृष्टिकोन देतात. विभावरी शिरूरकर, कोण होती ती? मालती बेडेकर यांचे ते टोपणनाव होते. पुरुष लेखक आणि समीक्षक समृद्ध व्यक्तिमत्त्वे, सूक्ष्म भावना आणि तिच्या स्त्री पात्रांच्या प्रामाणिक इच्छांमुळे चकित झाले. पूर्णपणे नम्र नसलेली स्त्री नायक असलेली कादंबरी असू शकते ही संपूर्ण कल्पना साहित्यिक दृश्यात उभी राहिली, ज्याने प्रशंसा आणि पूर्णपणे तिरस्काराची घोषणा केली.

मालतीबाई बेडेकर यांचा जन्म एका अग्रेसर विचारसरणीच्या कलाशिक्षकांच्या पोटी झाला. ती एका अशा वडिलांची मुलगी होती ज्याने आपल्या सर्व मुलांसाठी शिक्षणाची गरज आहे यावर ठाम विश्वास ठेवला होता आणि एक समर्पित गृहिणी आई होती जी कुटुंबाच्या डेअरी फार्मची देखरेख देखील करते. बेडेकर यांचा जन्म महाराष्ट्राच्या एका सामान्य ग्रामीण भागात झाला; तिचे माहेरचे नाव बाळूताई खरे होते. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या मुलींच्या शाळेत प्रवेश आणि त्यानंतर बॉम्बे एसएनडीटी युनिव्हर्सिटी (महिला हक्क प्रवर्तक कर्वे यांनी स्वतः स्थापन केलेले आणि भारतातील पहिले महिला विद्यापीठ) मधून पदवी प्राप्त करून ती आयुष्यभर निर्माण करतील अशा कार्याचा पाया घातला गेला.

तरुण बलुताई खरे यांची स्त्रीवादी समजुतीबद्दलची सुरुवातीची आवड या उघडपणे स्त्रीवादी प्रभावांमुळे निर्माण झाली आणि त्यांनी भाषाशास्त्र आणि शिक्षणाचा अभ्यास सुरू ठेवला. तिच्या लेखन व्यवसायाव्यतिरिक्त, मालती बेडेकर समाजवादी राजकारण आणि स्थानिक, तळागाळातील स्वयंसेवक कार्यात सक्रिय झाल्या. तिने SNTD विद्यापीठात शिक्षिका आणि काही जमातींसाठी "सेटलमेंट" च्या

सरकारी प्रशासक म्हणूनही काम केले होते ज्यांना त्या वेळी भारताच्या नियंत्रणात असलेल्या ब्रिटीश सरकारने "गुन्हेगार" जमाती म्हणून लेबल केले होते.

मालती बेडेकर यांना स्त्रीवादी

मालती बेडेकर यांना स्त्रीवादी वातावरणात त्यांचे संगोपन केल्यामुळे कल्याणचे विश्वास (1933) या लघुकथांचा संग्रह लिहिण्यास प्रवृत्त केले गेले. या कथांमध्ये विधवांमध्ये तिच्या शाळेच्या वसतिगृहात शिकत असताना शिकलेल्या घटनांचे संकलन समाविष्ट होते. तिचे सामान्य कार्य महिलांच्या अनुभवावर खोलवर केंद्रित होते आणि स्त्रियांना भेडसावणार्या. समस्यांवर प्रकाश टाकला होता, विशेषतः ज्या विवाह कायद्याने बांधल्या जातात. मालती बेडेकर यांनी त्यांच्या शाळेच्या प्रमुख म्हणून काम करताना विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांच्या जीवनातील अंतर्दृष्टी शोधून काढली. "इंटरसेक्शनॅलिटी" हा शब्द वापरण्याआधी, तिला समाजातील त्याचे महत्त्व सखोल समजले होते. यामुळे तिने हिंदोळ्यावर (1934) या कादंबऱ्याही लिहिल्या, ज्यात एका अनिर्णित विवाहात अडकलेल्या मध्यमवर्गीय महिलेच्या निराशेवर प्रकाश टाकला आणि मार्क्सवादी विचारसरणीच्या पिढीवर होणाऱ्या परिणामांचे परीक्षण करणाऱ्या विरले स्वप्न (1935) या कादंबऱ्याही लिहिल्या. याव्यतिरिक्त, मालती बेडेकर यांना बाली तयार करण्याची प्रेरणा मिळाली, ती दलित आणि आदिवासी लोकसंख्येचे चित्रण करण्यासाठी मराठी साहित्यातील पहिल्या कामांपैकी एक आहे, जरी एका सहयोगीद्वारे, तिच्या वसाहती अधिकारातील नोकरीच्या अनुभवामुळे. पदवीधर होणारी तिच्या कुटुंबातील दुसरी व्यक्ती म्हणून तिची सामाजिक स्थिती पाहता, तिच्या लेखनाने कुटुंबातील सुशिक्षित महिलांच्या अस्तित्वाचाही शोध घेतला.

मालती बेडेकर यांनी काही नाटयलेखन आणि मराठी ते इंग्रजी भाषांतर केले कारण त्या स्वतःला मर्यादित ठेवणाऱ्या नव्हत्या. तिचे एक उल्लेखनीय गैर-काल्पनिक पुस्तक हे तिचे वडील, खरेमास्टर (1993) यांचे चरित्र आहे, जे पितृत्व स्त्रीवादाबद्दल एक आकर्षक स्त्री दृष्टिकोन आणि तिच्या ऐतिहासिक कालखंडातील प्रगतीशील पुरुषांच्या चाचण्या आणि यशांचे हलते चित्रण देते. हे कामही तिचे शेवटचे आहे. याने 20 व्या शतकातील मराठी प्रवचनातील साहित्यिक काचेचा अडसर तोडून टाकला, ज्यात स्त्रीत्वाचे वेगळेपण आणि आंतरखंडीय सामाजिक परिवर्तनाच्या महत्त्वापेक्षा वर्चस्व-जातीतील पुरुषांच्या दुर्दशेवर अधिक जोर देण्यात आला.

मालती बेडेकर यांचे कादंबरी

मालती बेडेकर यांनी त्यांच्या कामात कादंबरी सादरीकरणाचा समावेश करण्याचा प्रयत्न केला, ज्यात ब्रिटीश राजवटीत कायदेशीररित्या गुन्हेगारी ठरलेल्या जमातींबद्दल सत्संगी संबंध, विषम-प्लेटोनिक संबंध आणि वास्तविक मानवीय दृष्टीकोन यांचा समावेश आहे. तिने यापूर्वी स्त्री टक लावून पुराणमतवादी मराठी समाजाची ओळख करून दिली होती. साहजिकच, कोणताही सामाजिक टीकाकार त्यांच्या संस्कृतीबद्दल निर्णय घेऊ शकत नाही. गंमत म्हणजे, मालती बेडेकर यांच्या कलेतून त्यांनी साधलेली "प्रगती" प्रतिबिंबित होत नसल्याची तक्रार करणाऱ्या उदारमतवादी समाजसुधारकांनी तसेच पारंपारिक, पुराणमतवादी गटांनी तिच्या कार्यावर कठोर टीका केली. काही लोक स्त्रियांना सामान्यपणे कसे चित्रित केले गेले याबद्दल नाराज होते, तर काही लोक तिच्या कामांनी स्त्रियांच्या अडचणींचे चिकाटी कसे स्पष्ट केले याबद्दल नाराज होते.

सुदैवाने, मालती बेडेकरच्या टोपणनावाने तिचे नुकसान आणि अनिश्चिततेपासून संरक्षण केले कारण तिच्या लेखनामुळे लवकरच द्वेष आणि खुनाच्या धमक्या आल्या. 1900 च्या दशकात मराठी स्त्रीच्या भेदभावपूर्ण अज्ञानाविरुद्ध लिहिण्याच्या चिकाटीमुळे तिच्या जीवनावर स्त्रीवाद-केंद्रित दृष्टिकोनाची संपत्ती आता आपल्याकडे उपलब्ध आहे. तथापि, शतकाच्या सुरुवातीपासून तिची कीर्ती कमी झाली आहे या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करणे कठीण आहे. प्रारंभी स्थानिक भाषांमध्ये निर्माण झालेल्या स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीत्वाची सामाजिक-भाषिक प्रासंगिकता समजून घेणे आवश्यक आहे. केवळ युरोकेंद्रित आणि/किंवा इंग्रजी कल्पनांपासून दूर जाण्यासाठी

भविष्यातील स्त्रीवादी चळवळीद्वारे आपले नेतृत्व करण्यासाठी आपण साहित्यिक समीक्षक, वाचक आणि माध्यम ग्राहक म्हणून इतिहास आणि अनुवादित कृतींकडे वळले पाहिजे.

विभावरी शिरूरकर यांचे काय? बाळूताई खरे यांचा जन्म, त्यांचे नाव मालती बेडेकर. ती एक मराठी लेखिका, शिक्षिका आणि संस्कृतमधील पीएचडी-धारक होत्या, ज्यांनी राजकारण आणि सामाजिक कार्यातही अशा काळात झोकून दिले होते जेव्हा आंतरविभागीय स्त्रीवादी गटांना केवळ आकर्षण मिळू लागले होते. बाबा पद्मनजी हे एक अतिशय संवेदनशील मनुष्य असल्याने, 1854 मध्ये त्यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यानंतर लगेचच (त्यांच्या धर्मांतरापूर्वी ते बाबा पद्मनजी मूळ म्हणून ओळखले जात होते) तरुण हिंदू विधवांवर होत असलेल्या अत्याचारांविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या दुःखावर प्रकाश टाकण्यासाठी त्यांनी १८५७ साली त्यांची "यमुना पर्यतन" ही कादंबरी लिहिली. त्या काळातील, विशेषतः महाराष्ट्रातील हिंदू विधवांच्या दयनीय परिस्थितीमुळे ते इतके व्यथित झाले, की त्यांनी त्यांच्या कादंबरीला दुसरे शीर्षक दिले. म्हणजे भारतीय विधवेच्या दयनीय परिस्थितीचे वर्णन. कर्नाटकातील मूळचे बेळगावचे रहिवासी असलेले बाबा पद्मनजी आपली कादंबरी मराठीत लिहिताना भारताबद्दल बोलतात. त्याला संपूर्ण भारतीय दृष्टिकोन होता. हिंदू विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणाऱ्या १८५६ च्या कायद्याचे ते सक्रिय समर्थन करतात. हा कायदा 1856 च्या जुलै महिन्यापासून अंमलात आला. यमुना या कादंबरीची नायिका "यमुना पर्यतन" तिच्या पर्यटन दरम्यान म्हणजेच तीर्थयात्रेत मोठ्या संख्येने विधवा येतात. तरुण हिंदू विधवांच्या विरोधात केलेल्या घृणास्पद गुन्हांविरुद्ध लढण्याचे ती लोकांना आवाहन करते. यमुना यांचे पती विनायक राव यांचे पंढरपूर येथे अपघाती निधन झाले. तिच्या पतीच्या मृत्यूनंतर समाजासमोर एक आदर्श ठेवण्यासाठी ती ख्रिश्चनशी लग्न करते आणि स्वतः ख्रिश्चन बनते. बाबा पद्मनजी आपली नायिका यमुना समाजाविरुद्ध बंड करणारी लढाऊ स्त्री म्हणून सादर करतात. बाबा पद्मनजींची कादंबरी फारशी लोकप्रिय होऊ शकली नसली, तरी त्यांच्या हयातीत तिच्या दोनच आवृत्त्या झाल्या, तिने लोकांच्या मनावर अमिट छाप सोडली आहे. झाशीची 'मर्दानी' राणी लक्ष्मीबाई यांच्याबद्दल बाबा पद्मनजींनी त्यांच्या सहकाऱ्यांमार्फत ऐकले असावे. यमुनेचे चरित्र चित्रण करताना त्यांनी तिच्या लढाऊ भावनेतून प्रेरणा घेतली असेल. यमुना पर्यतन बाबा पद्मनजी ही कादंबरी लिहिण्यामागचा उद्देश काहीही असला तरी स्त्रिया गोष्टी साध्य करू शकतात हा संदेश देण्यात यशस्वी ठरले आहेत, जर त्यांच्याकडे मन आणि जिद्द असेल तर ते साध्य करू शकतात.

बालविवाह

बालविवाहासारख्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तीशी लढण्यासाठी यमुनेच्या रूपात डाई टाकण्यात आली. लक्ष्मण शास्त्री मोरेश्वर शास्त्री हलबेजी (1831-1904) सारख्या इतर कादंबरीकारांसाठी बाबा पद्मनजींची यमुना आदर्श ठरली. 'यमुना पर्यतन हलबेजी'च्या प्रकाशनानंतर चार वर्षांनी 'मुक्तमाला' या सामाजिक कादंबरीचे प्रकाशन झाले. १८६६ मध्ये त्यांनी रत्नप्रभा ही दुसरी कादंबरी प्रकाशित केली. स्त्रीमुक्ती हा त्यांच्या दोन कादंबऱ्यांचा मध्यवर्ती विषय होता. मुक्तमालामध्ये त्याने मुक्तमाला हे पात्र एक पीडित स्त्री म्हणून दाखवले आहे. तिच्यावर ज्या क्रौर्याला सामोरे जावे लागले ते त्याने स्पष्टपणे चित्रित केले आहे. हलबेजी विधवा विवाहाला प्रोत्साहन देण्याऐवजी एक Cinematic Seen सादर करतात आणि तिच्या पतीला परत आणतात ज्याला प्रत्येकजण मृत समजत होता. या कादंबरीत हलबेजीने आपल्या नायिकेचे संयमाचे मूर्तिमंत चित्रण केले आहे. रत्नप्रभा हलबेजी त्यांच्या दुसऱ्या कादंबरीत त्यांची नायिका एक जागृत व्यक्ती म्हणून सादर करतात. रत्ना प्रभा लहान असतानाच तिचा नवरा गमावतात. कादंबरीचा नायक रत्ना प्रभाला असे सांगून पटवून देण्याचा प्रयत्न करतो की आपल्या धर्मशास्त्रानेही विधवाविवाहाला परवानगी दिली आहे. रत्ना प्रभाची सावत्र आई म्हणते की ती (रथना प्रभा) एक सुशिक्षित मुलगी आहे यात शंका नाही पण हाडात नीट प्रजनन झालेली नाही. अशा प्रकारे हलबेजी जाणीवपूर्वक समोर आणतात की विधवाविवाहाबाबत योग्य निर्णय फक्त सुशिक्षित मुलीच घेऊ शकतात. हलबेजींनी पहिल्या सजग स्त्रीचे यशस्वी चित्रण केले आहे.

आपटे हरी नारायण (1864-1919) मध्ये मराठी समाजाला तत्कालीन मराठी समाजाला खऱ्या रंगात रंगवणारा साहित्यिक सापडला. स्वतः एक इंग्रजी शिक्षित व्यक्ती असल्याने, तरुण विधवांची, विशेषतः ब्राह्मण समाजाची दयनीय परिस्थिती पाहू आणि जाणू शकलो. एकीकडे सर वॉल्टर स्कॉट, चार्ल्स डिकन्स, अलेक्झांडर डुमास इत्यादी दिग्गजांचा आणि दुसरीकडे 'केसरी' सारख्या त्या

काळातील अग्रगण्य मासिकाचा त्यांच्यावर खूप प्रभाव होता. त्यांची पहिलीच कादंबरी “आज कालच्या गोष्टी मधली स्त्री (1884) ही महाराष्ट्रातील लोकांच्या कल्पनेला चालना देऊ शकते. ही कादंबरी लिहिताना तो आपला अभ्यास करत होता. ‘पुणे वैभव’ मासिकाने १८८४ साली ही कादंबरी मालिका म्हणून प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली. तिसऱ्या अंकापासून या कादंबरीने लोकांच्या कल्पकेचा वेध घेतला. हा त्या दिवसांचा चर्चेचा विषय बनला होता. पुणे वैभव या कादंबरीच्या पुढच्या भागाची लोक अधीरतेने वाट पाहू लागले. नियतकालिकाचा वाचकवर्ग काहीसा वाढला. हा योगायोग असेल किंवा नसेल. हरी भावुजींनी त्यांच्या नायिकेचे नाव यमुना असे ठेवले आहे, जी बाबा पद्मनजींच्या “यमुना पर्यतन” कादंबरीची नायिका आहे. त्यांची दुसरी कादंबरी “पण लक्षांत कोण घेतो?” (Who will be heed to) ही कादंबरी १८९३ साली प्रकाशित झाली. या कादंबरीबद्दल प्रकाशकांचे म्हणणे आहे: हरी नारायण आपटे यांची कादंबरी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करते. हे आत्मचरित्रात्मक ताणात लिहिले आहे. ही कथा आहे यमुनेची. ती आमच्या डोळ्यांसमोर वाढलेली आहे. बालवधू म्हणून, तिने तिच्या सासरची पूजा केली. ती एक कोमल पण खंबीर पत्नी बनते. ती धैर्याने सर्व परिस्थितींना तोंड देते आणि अखेरचा श्वास घेते....ही केवळ यमुनेची दयनीय कथा नाही तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांची हृदयस्पर्शी कथा आहे. समीक्षक एम. मनोहर यांचे असे मत आहे की, त्यांच्या सर्व सामाजिक कादंबऱ्या. बालविवाह, हुंडा प्रथा, विधवात्व, स्त्रीशिक्षण इत्यादी समाजातील समकालीन समस्यांशी निगडित आहेत. हरी भावुजींनी प्रामाणिकपणे त्या स्त्रीचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न केला आहे जी संबंधित समस्या पाहू शकतात. तिला तिच्या स्वतःच्या उघड्या डोळ्यांनी आणि ते सोडवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करा. व्ही एम जोशी (आश्रम हरिणी, नलिनी, सुशीलाचा देव, रागिणी इ.) आपटे नारायण हरी (बी 11-07-1889-डी 14-11-1971) सारखे कादंबरीकार नानासाहेब आपटे (ना पटनारी घोषता, सुखाचा मूळ मंत्र, पाहा) म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पूर्विचा कलोक, भाग्यश्री इ.) आणि इतरांनी हरी भावुजींकडून प्रेरणा घेतल्याचे दिसते. व्ही एम जोशी यांच्या नलिनी आणि सुशीलाचा देव या दोन कादंबऱ्यांचा इथे उल्लेख करावा लागेल. नलिनी कादंबरीमध्ये व्ही एम जोशी नलिनी आणि कमला ही दोन पात्रे घेतात आणि स्त्रीने तिच्या पतीच्या संरक्षणाखाली असावे हे सिद्ध केले आहे. ‘मनुवादी’ प्रमाणे त्याला असे वाटते की, तिला पूर्ण स्वातंत्र्य दिल्यास ती कमलाप्रमाणे भरकटून आपली पवित्रता गमावू शकते. सुशीलाचा देव या चित्रपटात त्यांनी हा मुद्दा अधोरेखित केला आहे की स्त्रीने शिक्षित असले पाहिजे आणि केवळ शिक्षित स्त्रीलाच काय करावे आणि काय करू नये हे कळू शकते. व्ही एम जोशी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे दोन चेहरे मांडण्यात यशस्वी होतात.

स्त्रियांच्या समस्यां

एस व्ही केतकरांच्या ‘ब्राह्मण कन्या’ (१९३०) या चित्रपटाने स्त्रियांच्या समस्यांना नवे वळण दिले. येथे बालविवाहासारख्या नेहमीच्या समस्येपेक्षा समस्या वेगळ्या आहेत. लग्नानंतर मुलासोबत जास्त, तेही लग्नाच्या बंधनाबाहेर. ही कथा आहे एका कालिंदीची, जिची आई ब्राह्मणेतर आणि वडील अप्पूसाहेब डग्गे ब्राह्मण होते. वडिलांची जात असूनही आईमुळे तिला चांगली साथ मिळू शकली नाही. तिला एक कन्ट्रॅक्टर श्री शिवा सरनप्पा यांची उपपत्नी बनायची आहे. शेवटी एक उदारमतवादी ट्रेड युनियनिस्ट रामाराव तिच्याशी लग्न करतो. ब्राह्मण कन्या ही निव्वळ कादंबरी नाही, तर एका स्त्रीचे वास्तविक चित्रण आहे, जी स्वतःचे आकलन करू पाहत होती. एस व्ही केतकरांच्या ब्राह्मण कन्येने वाचकांच्या तसेच लेखकांच्या कल्पनाशक्तीला मंथन केले आहे. एस एन पेंडसे यांच्या ‘गारंबीचा बापू’ (१९५२) या कादंबरीत ब्राह्मण कन्येची कालिंदी बापू बनते आणि समाजाविरुद्ध लढते. त्यामुळे पुन्हा एकदा अवैध मुलांचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. बापूच्या आईला बापूच्या जन्माबद्दल आणि वडिलांबद्दल सर्व माहिती आहे. पण ती कधीच तोंड उघडत नाही. बापूच्या मालकाची तरुण पत्नी कालांतराने बापूच्या जवळ येते आणि काही स्त्रियांना कामवासना असते आणि त्यांना अतिरिक्त **Marshall Relationship** इच्छा असते. अप्रत्यक्षपणे कादंबरीकार व्यभिचाराच्या नव्या समस्येला स्पर्श करतो. केतकर आणि पेंडसे दोघेही ही समस्या हाताळतात. श्रीपाद नारायण पेंडसे यांनी 1993 मध्ये ‘गारंबीचा राधा’ या नावाने आणखी एक कादंबरी लिहिली. गारंबीचा बापू प्रकाशित झाल्यानंतर, 1957 मध्ये त्यांनी यशोदा ही दुसरी कादंबरी लिहिली. आपल्या कादंबऱ्यांना स्त्रियांच्या नावावर ठेवण्याची त्याला आवड आहे असे दिसते.

सामाजिक अन्याय

मामा वरेरकर यांनी मराठीत १०० हून अधिक गीते लिहिली आहेत. 'विधवा कुमारी' (1928) या त्यांच्या बहुचर्चित कादंबरीत ते प्रामुख्याने जागृत स्त्रियांशी संबंधित आहेत. ही एक वेगळी कादंबरी आहे. या कादंबरीत स्त्रिया आपला आवाज उठवतात आणि अन्याय, विशेषतः सामाजिक अन्यायाविरुद्ध धैर्याने लढतात. तेच जुने बालविवाह आणि बाल वैधव्य यावर चर्चा होत असली तरी परिस्थिती हाताळणे आणि पात्रांचे चित्रण यामुळे ही कादंबरी वेगळी ठरते. मामा वरेरकर माधोळकर गजानन त्रयंबक (1899-1976) यांचे धागे उचलून आणखी एक पाऊल पुढे टाकले आणि सुचवले की जर जोडप्यांमध्ये सुसंगतता नसेल तर घटस्फोट घेणे चांगले आहे. १९३४ मध्ये लिहिलेली त्यांची 'भंगलें देवूळ' ही कादंबरी महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या विचाराला नवे वळण देते.

विश्राम बेडेकर यांची रणांगण ही स्वातंत्र्यपूर्व काळातील एक विचारप्रवर्तक कादंबरी आहे. रोमिओ आणि ज्युलिएटची ही भारतीय आवृत्ती नाही. तरीही चक्रधर आणि हरिता या दोन स्टार Crost व्यक्तींची ही एक वेगळी प्रेमकथा आहे. हरिता एका कंपनीचे जर्मन व्यवस्थापक श्री. फ्रांझ यांच्या प्रेमात होती. गेस्टापोची भीती श्री फ्रांझला हरिता टाळायला लावते. शेवटी ती कथेचा निवेदक चक्रधरच्या जवळ येते. चक्रधर मुंबईत उतरल्यानंतर हरिताने होनकॉंग येथे आत्महत्या केली. या कादंबरीत पहिल्यांदाच स्त्री-पुरुष संबंधाची खुलेपणाने चर्चा झाली आहे. लेखक विष्णू बेडेकर या वस्तुस्थितीकडे आपले लक्ष वेधून घेतात की महाराष्ट्रात हळूहळू पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव पडत आहे. सुशिक्षित महिलांना पुरुष स्त्री संबंध या पाश्चात्य संकल्पनेबद्दल जाणून घेण्याची उत्सुकता होती.

दलित कादंबरीकार

कादंबरी समीक्षकांबद्दल लिहिताना जी एम कुलकर्णी आणि अरुंधती देवस्थले हे निरीक्षण करतात की, "पण हे पाहून आनंद होतो की, मराठी कादंबरीतील स्त्रिया त्या काळात (म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळात) मध्यमवर्गीय कुटुंबातील असामान्य व्यक्ती म्हणून रंगत नव्हत्या. . परंतु ते बहीण, सून, विधवा, सासू इत्यादी विविध भूमिकांमध्ये चित्रित केले आहेत. स्वातंत्र्याची पहाट आणि शिक्षणामुळे नव्याने मिळालेल्या आर्थिक स्वातंत्र्याबरोबरच स्त्रिया आपले हक्क सांगू लागल्या. अशिक्षित स्त्रीला लैंगिक छळ, भेदभाव, पुरुषी अराजकता, संयुक्त कुटुंब व्यवस्था, शहरीकरण, पाश्चिमात्यीकरण इत्यादी समस्यांना तोंड द्यावे लागले. या सर्व बाबी कादंबरीकारांनी स्वातंत्र्यानंतर उचलून धरल्या. जागृत स्त्रिया अधिक तळमळीने पेन चालवू लागल्या. श्रीमती. विभवानी शिरूकर आणि इतर लेखकांच्या गटाने महिलांच्या ज्वलंत समस्या त्यांच्या दृष्टिकोनातून मांडल्या. 'बळी' आणि 'हिंदोळ्यावर' यांनी मराठी वाचनाच्या मनात अनेक तरंग निर्माण केले.

कल्याणाचे निवास' आणि 'हिंदोळ्यावर' या दोन वादग्रस्त कादंबऱ्यांनंतर श्रीमती. विभवानी शिरूकर यांनी आणखी एक विचार करायला लावणारी कादंबरी 'बली' (1950) घेऊन आली. तो इथपर्यंत अगदीच अस्पर्शित विषय घेतो - सेटलमेंट कॅम्प. अबर हा दलित जातीचा मारुडी मुलगा, त्याची परीक्षा संपल्यानंतर त्याच्या पालकांना भेटायला येतो. आपल्या आईला एका सैनिकाच्या शारीरिक सुखासाठी आपले शरीर अर्पण करताना पाहून त्याला धक्काच बसला. 'बली'ने सेटलमेंट कॅम्पमधील स्त्रियांच्या जीवनावर शोध प्रकाश टाकला, तर तिचा 'हिंदोळ्यावर' एका नोकरदार महिलेच्या जीवनाचे वर्णन करतो, जी तिच्या काकांच्या मदतीने, आपल्या बाईलायझर पतीपासून दूर जाते आणि पदवीधर होते. एक चांगली शिक्षिका बनल्यानंतरही ती स्वतःला प्रिय असलेल्या सह-शिक्षिकेला प्रपोज करू शकली नाही. शिरूकर यांनी त्यांच्या 'हिंदोळ्यावर' या कादंबरीतून असे सुचवले आहे की, परंपरेने बांधलेली भारतीय स्त्री वैवाहिक संबंधातून बाहेर पडल्यानंतर दुसऱ्या पुरुषाशी लग्न करण्याचे धाडसी पाऊल उचलू शकत नाही.

बोकील विष्णू विनायक यांनी त्यांच्या 'कुबेर की रंग', 'तू तिथे मी', 'भावीन' इत्यादी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रियांशी संबंधित सामाजिक समस्यांचे चित्रण केले आहे. दुसऱ्या लग्नाच्या दुष्परिणामांबद्दलही तो लिहितो 'रथचक्र' (एस. एन. पेंडसे), 'पडघवली' (गोपाळ नीलकंठ दांडेकर), 'पाचोळा' (रावसाहेब रंगनाथ बोर्डे), 'आनंदी गोपाळ' (एस. एम. जोशी) इत्यादी कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रीचे दुःख हा चर्चेचा विषय राहिला आहे. येथे आपल्याला एका धर्मयुद्धाच्या रूपात स्त्रीचे चित्रण आढळते. सर्व महिला निर्भीडपणे सांगतात की, मूकपणे दुःखाचे दिवस गेले

आणि आता आम्ही जागृत महिला आहोत.दलित कादंबरीकार दळवी जयंत (चक्र, अल्बम) बाबूराव बागुल (मरन स्वाथा होता, सुद), ढसाळ नामदेव (हडकी हाडवला, नकारात्मक जागा), अण्णा भावू साठे (फकिरा, वरणाच्या खोर्यात मास्तर, तारा इ.), शंकर राव खरात. दया पवार आदींनी दलितांच्या कोनातून स्त्री आणि तिच्या वैयक्तिक समस्यांचे चित्रण करून मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. समाजातील स्त्रीची स्थिती सुधारण्यासाठी सर्वांनी समान प्रयत्न केले आहेत.

निष्कर्ष

स्त्री आणि तिच्या समस्यांच्या चित्रणाच्या बाबतीत स्त्री कादंबरीकारांनी पुरुष कादंबरीकारांना मागे टाकले आहे. देवधर जोत्सा केशव (२७-०२-१९२६- १७-०१-२०१३), गीता जनार्दन इत्यादी कादंबरीकारांनी स्त्रीच्या खर्याद रंगात चित्रकला करून स्वतःचे नाव कोरले आहे. देवधर जोत्सा हे द्विभाषिक कादंबरीकार आहेत. तिने हिंदीतही लेखन केले आहे. तिची बहुचर्चित कादंबरी 'घर गंगेची कट्टी' समीक्षकांबरोबरच वाचकांनीही पसंत केली आहे. यामध्ये तिने महिलांचे सर्व पैलू मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'चुक मुका' (!१७०) 'पडझड' (१९७९) 'एक अध्याय' (१९८०) 'एक स्वास आंखी' (१९८१) यांसारख्या तिच्या इतर कादंबऱ्या तिची कादंबरीकार म्हणून बहुमुखी प्रतिभा दर्शवतात.

स्त्री आणि पुरुष दोघेही कादंबरीकार आपल्या सशक्त लेखणीतूनच वस्तुस्थिती समोर आणू शकतात. कादंबरीकारांनी निर्माण केलेली काल्पनिक सत्य पात्रे नव्हे तर त्यांच्या विकासासाठी केवळ महिलाच काम करू शकतात. पंडिता रमाबाई एकदा म्हणाल्या: स्त्रीचा स्वतःहून मोठा शत्रू नाही. तुम्ही (स्त्री) तुमच्या उद्धारासाठी काम करण्यासाठी स्वतःला सुसज्ज केले पाहिजे. (जी एल चंद्र वरकर, धोंडू केसव कर्वे, प्रकाशन विभाग, एप्रिल, १९७०). अनेक शतकांपूर्वी भगवान महावीरांनीही आपल्या प्रत्येकाविषयी असेच मत व्यक्त केले होते, ज्यांना जीवनात भरभराटीची इच्छा आहे. तो म्हणाला: स्वतःशी लढा, बाहेरच्या शत्रूशी का लढायचे? जो स्वतःवर विजय मिळवतो त्याला सुख मिळेल. हे शहाणपण आपल्या प्रत्येकाच्या अंगी येवो. तो आपल्याला अज्ञानाच्या अंधारातून ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे घेऊन जाऊ शकेल. सुशिक्षित स्त्रियांचे दुःख आणि आधुनिक समाजात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, त्यांच्यावर होणारे सामाजिक अन्याय, मध्यमवर्गीय कुटुंबातील कमावत्या सदस्याची भूमिका, पुरुषी अहंकार इत्यादी कादंबरीकार सौर यांनी हाताळलेले काही विषय आहेत. गीता जनार्दन (!१०७-१९९१). या तिच्या गाजलेल्या कादंबऱ्या आहेत: 'हिरवाली खली', वठलीला वृक्ष आणि 'निखलेली हिरा कानी'